

Hoe onderzoek doen bij sociaal kwetsbare kinderen en jongeren?

Een methodologische discussie en leidraad

Een onderzoeksrapport in het kader van het AdLit SBO project

Dit document maakt deel uit van het 'AdLit' (Advertising Literacy) onderzoeksproject. AdLit is een vierjarig interdisciplinair onderzoeksproject rond reclamewijsheid dat gefinancierd wordt door het IWT (Agentschap voor Innovatie door Wetenschap en Technologie). Het doel van het project is na te gaan hoe we de reclamewijsheid van kinderen en jongeren kunnen verhogen, zodat ze leren omgaan met reclame en opgroeien tot geïnformeerde consumenten.

Het AdLit consortium bestaat uit de volgende partners:

Universiteit Gent: Onderzoeksgroep CEPEC, Vakgroep Onderwijskunde en Onderzoeksgroep CJS

Universiteit Antwerpen: Onderzoeksgroep MIOS en Departement Marketing

Katholieke Universiteit Leuven: Onderzoeksgroep ICRI

Vrije Universiteit Brussel: Onderzoeksgroep CEMESO

Voor meer informatie over het project, surf naar onze website (www.AdLit.be), of bezoek ons op Facebook (www.facebook.com/reclamewijs) of Twitter (@AdLitSBO).

Dit rapport werd geschreven door Joke Bauwens en Silke Lissens

In samenwerking met het AdLit consortium

Gelieve de volgende verwijzing te gebruiken:

Bauwens, J. & Lissens, S. (2016) Hoe onderzoek doen bij sociaal kwetsbare kinderen en jongeren?

Een methodologische discussie en leidraad - Een rapport in het kader van het AdLit onderzoeksproject. Document beschikbaar op www.AdLit.be.

INHOUDSTAFEL

Inleiding.....	4
1. Reclamewijsheid en sociale kwetsbaarheid.....	5
2. Indicatoren van sociale kwetsbaarheid	6
3. Hoe betrek je kansarme kinderen en jongeren in onderzoek?.....	9
3.1. Bereiken via scholen.....	9
3.2. Bereiken via organisaties	12
4. Kwantitatieve aanpak	13
4.1. Operationalisering van SES in enquêteonderzoek	14
5. Kwalitatieve aanpak	16
6. Aandachtspunten bij de ontwikkeling van onderzoeksinstrumenten	17
7. Ethiek	18
7.1. Geïnformeerde toestemming	19
7.2. Privacy en confidentialiteit.....	22
8. Analyse en rapportage	23
8.1. Het risico van simplificatie	23
8.2. Het belang van nazorg.....	24
Bronnen.....	26

INLEIDING

‘Ne pas déplorer, ne pas rire, ne pas détester, mais comprendre.’

(Bourdieu, 1993a: 10)

In heel Europa, en ook in Vlaanderen, groeit de groep kwetsbare kinderen en jongeren aan. Zonder stem en onzichtbaar voor het grote publiek. Moeilijk te bereiken voor goed menende beleidmakers, praktijkwerkers en onderzoekers. Het Kinderrechtencommissariaat brengt om die reden consequent adviezen, nota's en dossiers uit rond armoedebestrijding en specifieke groepen van kinderen en jongeren die een groter risico op onrecht en uitsluiting lopen, zoals: kinderen van woonwagendwoneers, kinderen op de vlucht, kinder-asielzoekers, jonge migranten, thuis- en dakloze minderjarigen. Ook andere federale en regionale overheidsinstellingen, organisaties en onderzoeksnetwerken besteden veel aandacht aan de sociale kwetsbaarheid die veel kinderen en jongeren in ons land treft (voor een overzicht: zie achteraan).

Hoe breng je kinderen en jongeren die in de marge van de samenleving leven in het centrum van een onderzoek? En vragen kinderen en jongeren die in precare omstandigheden opgroeien om een andere, gedifferentieerde onderzoeksaanpak? Dat zijn de vragen die in dit rapport centraal staan. Gebaseerd op goede onderzoekspraktijken uit binnen- en buitenlands onderzoek in diverse disciplines, staan we stil bij de specifieke uitdagingen die zich stellen in de verschillende fases van onderzoek: sampling, dataverzameling, data-analyse en rapportage. Voortbouwend op onderzoekstradities die recht willen doen aan de communicatie- en participatierechten van kinderen en jongeren, bespreken we een geselecteerd aantal kwesties. Daaruit vloeien onderzoeksaanbevelingen voort die het perspectief van kinderen en jongeren als uitgangspunt nemen. In het bijzonder voor deze kinderen en jongeren, die zich vaker sociaal geïsoleerd en minder geaccepteerd voelen, achten wij deze benadering cruciaal. Een sleutelterm in dit rapport is **'gevoeligheid'**. We ontleen dit begrip aan het boek van Pranee Liamputtong (2007), een van de relatief zeldzame methodologische handboeken integraal gewijd aan kwetsbare groepen (zie ook Knight, Roosa & Umaña-Taylor, 2009).

Een van de belangrijkste methodologische risico's waarvoor men in de literatuur overvloedig waarschuwt is het risico van stigmatisering. Precies omdat armoede op het eerste zicht moeilijk te rijmen valt met de westerse welvaartstaat, wordt het fenomeen in het maatschappelijk discours (wat samenvalt met een gemediatiseerd discours) vaak vanuit een stigmatiserende en stereotyperende wijze benaderd (Van Gorp & Gourdin, 2015). Ook onderzoekers zijn hier niet immuun voor. Zij staan vaak sociaal ver verwijderd van bestaansonzekere kinderen en jongeren, wat een voortdurende reflexiviteit vergt over (1) de eigen uitgangspunten en assumpties m.b.t. deze kinderen en jongeren en sociale ongelijkheid in het algemeen alsook over (2) de eigen houding t.a.v. de onderzoeksthematiek (paternalisme, compassie, sociale bewogenheid, empathie) (Bourdieu, 1993b; Bourdieu, 1993c; Sarti, Schalkers & Dedding, 2015).

1. Reclamewijsheid en sociale kwetsbaarheid

In het onderzoek naar reclame, kinderen en jongeren is het adjectief 'kwetsbaar' nooit ver weg. De visie dat kinderen en jonge mensen bijzonder vatbaar zijn voor de effecten van reclame, blijft toonaangevend. Kwetsbaarheid wordt evenwel heel vaak herleid tot een kwestie van cognitieve ontwikkeling. In dat verband beargumenteert men dan dat kinderen kwetsbaar zijn omdat hun denkvermogen nog niet voldoende ontwikkeld is om reclame te herkennen en te begrijpen of dat jongeren zich laten leiden door gevoelens dan wel redelijkheid. De definitie van kwetsbaarheid die in dit rapport centraal staat is van sociale aard. Sociaal kwetsbare kinderen en jongeren groeien op in bestaansonzekere of precaire omstandigheden. Hun families missen een degelijk inkomen, financiële zekerheid en materieel comfort, wat hun gevoel van continuïteit en hun kansen op volwaardige participatie aan onze samenleving en cultuur stelselmatig aantast.

In het bijzonder armoede wordt in landen waar de norm voor consumeren, uitgeven en spenderen hoog is, heel sterk ervaren (Isaksen & Roper, 2008: 1065). Ons land behoort daar zeker toe. Zo circuleren algemeen gangbare ideeën over wat een 'normale levensstijl' met zich meebrengt en welke consumptiepraktijken daarbij horen. Van zodra men niet kan deelnemen aan die praktijken, wordt het gevoel van exclusie reëel (Ringen, 1988). Armoede is dus een relatief fenomeen, niet in de zin van een 'te relativeren' fenomeen, maar in de zin dat armoede haar betekenis ontleent in relatie tot de aanvaarde ideeën over welke ervaringen en bezittingen een mens moet hebben in zijn leven. Die ideeën kunnen erg verschillen naargelang van de samenleving, cultuur of sociale groep waarvan men deel uitmaakt.

In onze samenleving zijn consumptiepraktijken ontzettend belangrijk geworden voor de levensstijl van kinderen en jongeren. Zo geven zij via hun consumptiepraktijken betekenis aan hun identiteiten en sociaal leven. Al consumerend uiten kinderen en jongeren wie ze (willen) zijn en verbinden ze zich met anderen. Dit gebeurt niet enkel door middel van tastbare elementen als technologie, merken en sociale mediaprofielen, maar ook middels de ontastbare betekenissen en interpretaties die daaraan worden gekoppeld (o.a. Quart, 2004; Schor, 2004). Het dragen van de 'juiste' merkschoenen kan er voor zorgen dat jongeren worden opgenomen in de gewenste groep (Elliot & Leonard, 2004) en het kennen en interpreteren van reclame (teksten) kan zelfs een voorwaarde zijn voor deelname aan gesprekken met leeftijdsgenoten (Ritson & Elliot, 1999).ⁱ

Reclame in zijn diverse en alomtegenwoordige verschijningsvormen speelt daar voortdurend op in. Zowel op uitdrukkelijke als impliciete wijze worden boodschappen meegegeven over wat het betekent om cool, succesvol, aantrekkelijk, of simpelweg man en vrouw te zijn. Wat dit alles betekent en impliceert voor kinderen en jongeren die opgroeien in precaire omstandigheden, wordt onderzocht binnen het AdLit-project. Dat de groep kinderen en jongeren die rond of onder de armoedegrens leeft in ons land gestaag groeit, onderstreept de urgentie van een beter begrip van de complexe dynamieken die ten grondslag liggen van hun ervaringen in een consumptiemaatschappij. Het valt overigens op dat in het wetenschappelijk onderzoek naar media en kinderen bijzonder weinig aandacht uitgaat naar kinderen die in sociaal, economisch en cultureel opzicht minder kansen krijgen. Net zoals in de publieke beeldvorming (via media gevoed) 'het' kind vaak herleid wordt

tot het 'mainstream' kind, negeert ook het wetenschappelijke onderzoek de ervaringen van deze groep kinderen. Een groep die steeds groter wordt (Simões, Ponte & Jorge, 2013: 87).

2. Indicatoren van sociale kwetsbaarheid

Zich baserend op recent onderzoek naar sociale en digitale exclusie bieden Mariën en Baelden (2015: 8) een overzicht van alle risico's die men beschreven ziet in het onderzoek naar mensen met een achtergestelde positie. Hieruit wordt duidelijk dat bestaansonzekerheid heel vaak samengaat met of uitmondt in een **gecumuleerde kwetsbaarheid**. Met andere woorden, een laag inkomen kan samengaan met een verhoogd risico op fysieke, psychologische, cognitieve, familiale, morele, sociale, mobiele, educatieve, culturele en politieke schade, problematieken en discriminatie (Sarti, Schalkers & Dedding, 2015). Als men kinderen en jongeren met een precare achtergrond ten volle wil betrekken in onderzoek, moet men dus voorbereid zijn op die gecumuleerde kwetsbaarheid. Tegelijkertijd kan de statistische aanname dat kansarme jongeren per definitie in alle denkbare domeinen kwetsbaar zijn ook bijzonder stereotyperend, stigmatiserend en betuttelend werken. Niet alle kinderen en jongeren die in armoede opgroeien, halen slechte schoolresultaten, kunnen zich niet uitdrukken, cultiveren geweld of zijn digitaal ongeletterd.

Hier schuilt wellicht de grootste opdracht voor onderzoekers die kansarme kinderen en jongeren willen betrekken: (1) weten wat hun achtergrond mogelijk met zich meebrengt, (2) daarmee rekening houden (3) zonder hen daarop a priori vast te pinnen.

De voornaamste indicator van sociale kwetsbaarheid bij kinderen en jongeren is onmiskenbaar het inkomen waarover hun familie beschikt. Het gebrek aan een degelijk inkomen hangt vaak samen met een lager opleidingsniveau van ouders. De participatiegraad in de verschillende levensdomeinen van de samenleving (zoals cultuuractiviteiten, verenigingsleven, kinderopvang) is beduidend lager (Mariën & Baelden, 2015).

In onderzoek naar kansarme kinderen en jongeren wordt heel vaak voortgebouwd op de sociale distinctietheorie van Pierre Bourdieu (Morrow, 2001; Simões, Ponte & Jorge, 2013; Helsper, 2012). Zo kan men stellen dat kinderen en jongeren die in precare omstandigheden opgroeien over minder economisch kapitaal beschikken, maar dat het gebrek aan financiële middelen niet de enige vorm van kapitaal is die deze jonge mensen ontberen. Ook hun cultureel, sociaal en symbolisch kapitaal, dat veel minder tastbaar, meetbaar en objectiveerbaar is, bewerkstelligt een bepaalde omgang met, deelname aan en visie op de maatschappelijke realiteit. Nog een dimensie van kapitaal die in sociaalwetenschappelijk onderzoek wat minder aandacht trekt, maar een erg grote impact heeft op het menselijk bestaan is fysiek kapitaal (gezondheid, fysiek uiterlijk) (Van De Walle, Bradt & Bouverne-De Bie, 2013). Omdat kansarme kinderen en jongeren in al deze vormen van kapitaal zwakker scoren dan de 'norm', is het voor hen ook veel moeilijker te kunnen participeren aan wat in onze samenleving als een 'normale' of 'nastrevenswaardige' levensstijl wordt beschouwd.

Qua cultureel kapitaal groeien bestaansonzekere kinderen en jongeren vaak op in gezinnen waar hoge diploma's en opleidingen geen evidentie zijn. Dat wordt duidelijk in hun belichaamde en gematerialiseerde levensstijl, zelfpresentatie, schoolprestaties, taalgebruik, sociale omgangsconventies, opvoeding, mediagebruik, vrijetijdsactiviteiten, smaken en voorkeuren.

In België manifesteert de sociaaleconomische kloof zich heel sterk in de schoolprestaties van jongeren. Het sociaaleconomisch milieu van jongeren verklaart 20,6% van het prestatieverschil tussen leerlingen in Wallonië-Brussel en 19,9% in Vlaanderen. Daarmee behoren de onderwijssystemen in België tot de minst gelijke in de geïndustrialiseerde en democratische landen (Koning Boudewijnstichting, 2014).

Qua sociaal kapitaal zijn kansarme kinderen en jongeren niet geboren in sociale netwerken en omgevingen die hen maatschappelijk sterk vooruithelpen. Hun ouders beschikken niet over relevante sociale connecties en de sociale vaardigheden die ze van thuis uit meekrijgen verlenen hen geen vanzelfsprekende toegang tot die sociale milieus die aanzien genieten in onze samenleving. Sociale netwerkdrempels verhinderen kansarme kinderen en jongeren de toegang tot minder vertrouwde sociale omgevingen en groepen (Deduytsche & Crivit, 2010). In dat verband is vastgesteld dat wanneer de sociale netwerken waarin mensen met een kwetsbare achtergrond leven heterogener zijn, dit de ongelijke productie en reproductie van andere vormen van kapitaal kan corrigeren (Van De Walle, Bradt & Bouverne-De Bie, 2013). Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk in de ontwikkeling van digitale geletterdheid, vandaag een cruciale bouwsteen voor reclamewijsheid. Wanneer kansengroepen voor kennis over digitale media enkel ondersteuning zoeken in hun vertrouwde homogene netwerken, hypothekeert dat de differentiatie van digitale leerervaringen (Mariën & Vleugels, 2011).

Onderzoek van het Jeugd Onderzoeksplatform (JOP) toont bijvoorbeeld dat de SES van het gezin een nefaste invloed heeft op de vriendschapsrelaties van kinderen, jongeren en jongvolwassenen (12 tot 30 jaar). Jonge mensen met een lagere SES geven vaker aan weinig of geen vrienden te hebben en ervaren hun beperkte sociale netwerk ook als negatief (Jeugdonderzoeksplatform a, z.d.).

Qua fysiek kapitaal zijn ook de algemene gezondheid, lichamelijke conditie en het fysieke uiterlijk (zoals gewicht of gebit) belangrijke kenmerken die de sociale participatie, inclusie en exclusie, en het welbevinden van kinderen en jongeren bepalen.

De eerder aangehaalde onderzoeken van het JOP laten zien dat deelname aan sportactiviteiten, overigens ook een belangrijke bron voor sociale contacten, in zowel georganiseerd als ongeorganiseerd verband duidelijk samenhangt met het gezinsinkomen (Jeugdonderzoeksplatform b, z.d.).

Qua symbolisch kapitaal slagen bestaansonzekere kinderen en jongeren er moeilijk in hun economisch, cultureel en sociaal kapitaal te laten percipiëren en erkennen als even waardevol en legitiem als dat van kinderen die in meer geprivilegieerde omstandigheden opgroeien.

Illustraties hiervan kunnen worden gevonden binnen (o.a.) consumptie- en merkenculturen. Gezinnen die in moeilijke(re) economische omstandigheden terechtkomen waardoor ‘kopen’ niet meer vanzelfsprekend is, omschrijven de vroegere tijden waarin dat wel zo was als ‘normaal’ en bevestigen zodoende de norm van een maatschappij gericht op consumptie (Hamilton & Caterall, 2006). Kopen wordt daarbij ervaren als een middel en een doel. Het kunnen winkelen op zich geeft mensen een gevoel van erbij te horen, al is dat wat men koopt – vooral in het geval van kinderen en jongeren – van nog groter belang. ‘Coping’-strategieën als het aanschaffen van goedkopere merken, winkelen in discountketens of wachten tot het koopjes zijn hebben dan niet steeds het gewenste effect. De ‘authenticiteit’ op vlak van merken (geen namaak), winkels (je merkproduct moet uit een merkwinkel komen) en prijs (je moet de volledige prijs hebben betaald voor je item) zijn in sommige gevallen van doorslaggevend belang (Croghan, Griffin, Hunter & Phoenix, 2006). Als jongeren de ‘juiste’ stijl van kleding, het ‘juiste’ schoenenmerk, ... kennen en hebben, kan dat er voor zorgen dat ze worden opgenomen in de groep, er bij horen en zodoende hun kansarme achtergrond maskeren (zie bv. Croghan, Griffin, Hunter & Phoenix, 2006; Deutsch & Theodoru, 2010; Elliott & Leonard, 2004; Roper & Shah, 2007).

Ongelijkheid is dus niet enkel een kwestie van toegang hebben tot materiële middelen en infrastructuur, maar wordt op een complexe manier door culturele, sociale en symbolische praktijken mee vorm gegeven. In onze consumptiemaatschappij worden deze praktijken in belangrijke mate gevoed door wat de cultuurindustrie (media, reclame, marketing) aanbiedt, voorstelt en projecteert. Via kledij, muziekstijl, communicatietechnologie, voedingscultuur, taalgebruik, enzovoort markeren, maskeren en compenseren kansarme kinderen en jongeren de exclusie van een ‘gewoon leven zoals anderen’.

Precies die meer subjectieve aspecten van opgroeien in precare omstandigheden krijgen in onderzoek meer aandacht (Paus-Hasebrink, Sinner & Prochazka, 2014). In UNICEF-rapporten van de afgelopen jaren (UNICEF, 2007, 2010), bijvoorbeeld, wordt het welzijn van het kind niet louter gedefinieerd in materiële zin, maar ook in educatieve en subjectieve zin. Van zodra een kind niet kan participeren aan de samenleving zoals men normaliter zou verwachten, en dus de kansen die de samenleving te bieden heeft misloopt, wordt dit als armoede gedefinieerd. Geen toegang hebben tot materiële goederen die als noodzakelijk worden beschouwd voor het welzijn van het kind, is een cruciale indicator. Maar niet de enige.

Een even belangrijke indicator bijvoorbeeld is het gebrek aan *agency* of de mate waarin de samenleving en haar instellingen je als handelingsbekwaam beschouwt (Mariën & Baelden, 2015). Wat mensen sociaal kwetsbaar maakt is hun ‘gebrek aan vermogen om persoonlijke levenskeuzes te maken, persoonlijke

beslissingen te nemen, onafhankelijkheid te behouden en zelf te beschikken' (Moore & Miller, 1999: 1034, geciteerd in Liamputtong, 2007: 2; eigen vertaling). Als het over kinderen en jongeren gaat, of ze nu kansarm of kansrijk zijn, wordt aangenomen dat hun handelingsbekwaamheid toeneemt naarmate ze ouder worden, onder begeleiding van welmenende en zorgende volwassenen. Tegen de achtergrond van de wijzigende visie op kind-zijn in de westerse samenlevingen, het VN verdrag inzake de rechten van het kind (20 november 1989) en een veranderende wetenschappelijke kijk op de competenties van kinderen, wordt vandaag evenwel meer en meer erkend dat kinderen en jongeren handelingsbekwame actoren zijn in de samenleving en dat zij een reële impact (kunnen) hebben op gezinsuitgaven, levensstijl, ruimtelijke ordening, beleidsplannen, etc. Toch zien we ook hier dat lang niet alle kinderen als even handelingsbekwaam worden gezien, en dat met name kansarme kinderen en jongeren veel minder gehoord worden door overheidsinstanties, precies omdat hun ouders vaak als handelingsonbekwaam worden gelabeld (Kinderrechtencommissariaat, 2015; Van Gorp & Gourdin, 2015).

Ook het gebrek aan toekomstdromen en -plannen, het intomen van aspiraties (zoals 'wat wil je worden later?') en het gevoel dat bepaalde drempels te hoog zijn om over te stappen (zoals schoolkeuze, participatie aan bepaalde vrijetijdsactiviteiten, lidmaatschap van organisaties), dienen in ogenschouw te worden genomen wanneer men wil begrijpen wat het betekent in precaire omstandigheden kind en jong te zijn (Simões, Ponte & Jorge, 2013: 87; Paus-Hasebrink, Sinner & Prochazka, 2014).

3. Hoe betrek je kansarme kinderen en jongeren in onderzoek?

Een van de moeilijkste methodologische kwesties betreft het toegang krijgen tot de te onderzoeken populatie/onderzoekseenheden (in kwantitatief onderzoek) en de onderzoekssettings/participanten (in kwalitatief onderzoek). In het bijzonder in landen die een hoge welvaart kennen en veel levensmogelijkheden te bieden hebben, is kansarmoede vaak een ambigu label. Lang niet alle kinderen die in het westen in precaire omstandigheden opgroeien, beschouwen zich als arm (Sarti, Schalkers & Dedding, 2015). Of ze distantiëren zich uitdrukkelijk van het label 'arme kinderen en jongeren', wegens de vele stereotiepe en stigmatiserende beelden die daarmee samenhangen (Van Gorp & Gourdin, 2015).

3.1. Bereiken via scholen

In het geval van kwantitatief onderzoek zien we over het algemeen dat het in Vlaanderen gevoerde survey-onderzoek naar kinderen en jongeren veelal via scholen wordt georganiseerd. Naargelang hun locatie, imago en reputatie kunnen scholen aanzienlijk verschillen van elkaar qua sociaal-demografische samenstelling van hun leerlingenpopulaties. Onderzoekers die socio-economische ongelijkheid bestuderen en via scholen kinderen en jongeren rekruteren kiezen om die reden vaak strategisch voor scholen die, omwille van hun inplanting, aanzienlijk meer of minder kans maken leerlingen te tellen die met kansarmoede te kampen hebben (zoals scholen in verpauperde grootstedelijke wijken versus scholen in residentiële buitenwijken; zie vb. Facer & Furlon, 2001; Isaksen & Roper, 2008). Ook het type onderwijs is hier belangrijk. Zwakke schoolprestaties van

kansarme kinderen en jongeren – al dient hier wel onderstreept dat die niet per definitie te wijten zijn aan gebrekkige cognitieve capaciteiten, maar vaak aan het intergenerationele karakter van kansarmoede – brengen ook met zich mee dat zij verhoudingsgewijs vaker in het buitengewoon onderwijs en niet-academisch georiënteerd secundair onderwijs school lopen (zie o.a. VLOR, 2013).

Omwille van privacy-redenen hebben onderzoekers nooit rechtstreekse toegang tot de sociale achtergrondkenmerken van de individuele leerlingen – informatie waarover de scholen wel beschikken. Onrechtstreeks kunnen onderzoekers wel voortbouwen op sociaalgeografische gegevens over de wijk, gemeente of stad (vb. hoge werkloosheidsgraad) en geaggregeerde gegevens over de schoolpopulatie (vb. percentage leerlingen dat gratis warme maaltijden krijgt op school; kinderen en jongeren met een migratieachtergrond) en kunnen zij daaruit aannames over de sociaal-demografische kenmerken van de leerlingen deduceren (Morrow, 2001).

Zoals eerder al aangegeven wordt België gekenmerkt door sterk gesegregeerd onderwijs (Koning Boudewijnstichting, 2014). Concreet vertaalt zich dit in wat men ook wel ‘witte scholen’, ‘zwarte scholen’ⁱⁱ en ‘gemengde scholen’ noemt. Hoewel deze begrippen vaak gebruikt worden in wetenschappelijk onderzoek in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Nederland, worden ze ook gecontesteerd omwille van hun sterk geladen connotaties en problematiserende en stigmatiserende betekenis. Wat deze scholen in ieder geval van elkaar onderscheidt is de mate waarin hun leerlingenpopulaties een cultureel-diverse achtergrond vertonen en daarmee samenhangend een verhoogd risico op maatschappelijke kwetsbaarheid, kansarmoede en leerachterstand.

In Vlaanderen wordt in het kader van ‘Gelijke Onderwijskansen’ (GOK) op de website van het Agentschap voor Onderwijsdiensten sinds 2010-2011 geaggregeerde informatie verschaft over de leerlingenkenmerken van alle basis- en secundaire scholen van het Nederlandstalig onderwijs. Van scholen die hoog scoren op de indicatoren ‘opleiding moeder’, ‘schooltoelage’, ‘thuis taal’ en ‘buurt’ kan men verwachten dat ze meer leerlingen opleiden die qua onderwijskansen minder geprivilegieerd zijn. In het bijzonder, op basis van onderzoek, gaat men er vanuit dat kinderen en jongeren (1) waarvan de moeder geen diploma secundair onderwijs behaald heeft, (2) die een schooltoelage hebben verworven, (3) die thuis een andere taal spreken dan het Nederlands, en (4) in een buurt opgroeien die gekenmerkt wordt door twee of meerdere jaren studievertraging, meer kans lopen op kansarmoede. Niet toevallig geven deze kenmerken ook een goede indicatie van financiële kwetsbaarheid.

Onderzoekers die jonge kinderen (kleuterleeftijd) willen bereiken, moeten rekening houden met de vaststelling dat kansarme ouders en hun kinderen de weg naar het kleuteronderwijs minder makkelijk vinden. Allerlei drempels van sociale, culturele en financiële aard liggen hieraan ten grondslag (zie verder) (Humblet, Laevers, Teller, De Rynck, Park & Vandekerckhove, 2013). Ook in onderzoek naar oudere jongeren moet men er zich van bewust zijn dat jonge mensen die opgroeien in laag geschoolde, bestaansonzekere milieus substantieel vaker voortijdige schoolverlaters zijn (Lavrijsen & Nicaise, 2013); om die reden dreigen ze meer dan geregeld buiten de steekproef te vallen.

Hoewel men zich vooraf via secundaire data een goed beeld kan vormen over de te verwachten leerlingenpopulatie, dienen onderzoekers nog steeds op het niveau van de leerlingen zelf te achterhalen of zij al dan niet in kansarmoede opgroeien (zie ook verder). Deze kwestie stelt zich zeker voor onderzoekers die *niet* via scholen te werk gaan en op een andere manier bestaansonzekere kinderen en jongeren wensen te bereiken.

3.1.1. De school als onderzoekscontext

Op de vraag of de school een goede omgeving vormt voor onderzoek naar sociaal kwetsbare kinderen is het antwoord dubbelzijdig.

Eenzijds vinden we nogal wat onderzoek terug waarin is vastgesteld dat de schoolomgeving een context is waarin kinderen die in precare omstandigheden opgroeien, bevestigd zien dat ze geen 'normale' leerlingen zijn en minder gelijk zijn dan de anderen. Negatieve schoolervaringen kleuren heel vaak hun levensloop (Mariën & Vleugels, 2011).

Armoede verhoogt de kans dat een kind van laagopgeleide ouders de school vroegtijdig en zonder kwalificatie verlaat (zie eerder). Tegelijk erkent men ook dat voor deze kinderen en jongeren de school een belangrijke, zo niet de enige organisatie en gemeenschap is waar ze formeel toe behoren en waar ze op georganiseerde wijze leeftijdgenoten ontmoeten (Morrow, 2001; Facer & Furlong, 2001). Het is bijgevolg van belang dat onderzoekers **het dubbelzijdige karakter van de schoolomgeving als onderzoekscontext** erkennen en zowel de voor- als nadelen vooraf in ogenschouw nemen. **Daarom doet men er als onderzoeker goed aan vooraf het leven, de sfeer, de staf en de populatie op de school te observeren.**

- In verschillende studies blijkt bijvoorbeeld dat wanneer men kinderen en jongeren uit het bijzonder onderwijs wil betrekken in onderzoek, de schoolomgeving en de leerkrachten soms een heel vertrouwensvolle atmosfeer kunnen scheppen waarin interviews en observaties als minder indringend worden ervaren (Mascheroni, 2013; Vandoninck, 2015).
- Anderzijds, omdat onderzoekers die op scholen neerstrijken, vaak als een soort leerkracht/leraar worden gezien (Cappello, 2005), en omdat kansarme kinderen en jongeren zich doorgaans als inferieur geclassificeerd voelen door hun schoolomgeving of leerkrachten (Morrow, 2001), kan een interview in een schoolse context net voor die groep van kinderen weinig uitnodigend zijn tot deelname. Het wordt daarom vaak aanbevolen voor creatieve, participatieve, informele en speelse methoden en technieken te opteren die afwijken van een traditioneel-schoolse aanpak.
- Ook de aanwezigheid van klasgenoten met een meer geprivilegieerde achtergrond kan bestaansonzekere kinderen en jongeren afremmen om open over zichzelf te praten in vb. een focusgroep-interview. De dynamiek van een klassikale enquête brengt soms met zich mee dat kinderen en jongeren luidop antwoorden of met hun buur hun antwoorden vergelijken (Scott, 2000).

Voor kinderen en jongeren die in precare omstandigheden opgroeien, kan dit opnieuw een nefaste impact hebben op hun antwoordgedrag. Wat tot elke prijs moet vermeden worden is dat kinderen en jongeren het interview als een test ervaren met goede ('de norm') en foute ('het afwijkende') antwoorden.

3.2. Bereiken via organisaties

Een andere manier om kinderen en jongeren te bereiken is werken via organisaties. Deze aanpak wordt vooral in kwalitatief onderzoek toegepast. De term 'organisaties' bestrijkt een breed terrein. We staan hier stil bij enkele organisaties en bespreken waarom ze al dan niet relevant kunnen zijn voor de groep kinderen en jongeren die in dit rapport centraal staan.

3.2.1. Vrijtijdsorganisaties

Hoewel formele vrijetijdsorganisaties (zoals sportverenigingen en culturele verenigingen (dans-, muziek-, circus-, etc.)) doorgaans beschouwd worden als een goede toegangspoort tot kinderen en jongeren, bieden ze geen automatische toegang tot wie een kansarme achtergrond heeft. Kinderen en jongeren die in precare omstandigheden opgroeien, nemen immers over het algemeen minder deel aan deze vormen van vrijetijdsleven (Jeugdonderzoeksplatform b, z.d.; Morrow, 2001; Vandendriessche, Vandorpe, Vaeyens, Malina, Lefevre, et al., 2012; Vandermeerschen, Vos & Scheerder, 2015).

3.2.2. Organisaties voor kinderopvang en gezinsondersteuning

Kwetsbare families met jonge kinderen maken substantieel minder gebruik maken van opvangdiensten voor kinderen en gezinsondersteunende diensten, zoals de consultaties van Kind en Gezin en de Huizen van het Kind. Het sociale isolement, de onregelmatige dienstroosters van ouders, de culturele onbekendheid met dergelijke organisaties of de onwetendheid over het bestaan ervan, zijn maar enkele drempels die helpen begrijpen waarom deze organisaties niet iedereen bereiken (Humblet, Laevers, Teller, De Rynck, Park & Vandekerckhove, 2013). Bijvoorbeeld de Huizen van het Kind zijn plekken waar (aanstaande) ouders met hun kinderen terecht kunnen voor advies, ondersteuning en ontmoeting. De Huizen van het Kind zijn samenwerkingsverbanden tussen verschillende diensten (vb. opvoedingspunten, consultatiebureaus Kind en Gezin, kinderopvang, lokale initiatieven voor kinderen), maar bereiken kwetsbare ouders en hun kinderen met moeite (Kinderrechtencommissariaat, 2015).

3.2.3. Jongerenwerk

Op lokaal en Vlaams niveau bestaan er heel wat jongerenwerkingen en jeugdorganisaties, al dan niet erkend door de Vlaamse overheid. De jongerenwerkingen (zoals jeugdbewegingen en jeugdhuizen) kunnen in ieder geval een belangrijke brugfunctie vervullen tussen onderzoekers en kinderen en jongeren. Het in kaart brengen

van het lokale en daarom sterk versnipperde aanbod aan jongerenwerkingen is niet evident en vergt wat vooronderzoek via talloze relevante websites. Wel dient ook hier opgemerkt dat jeugdorganisaties niet alle kinderen en jongeren bereiken. Dat ondervinden trouwens ook pleitbezorgers van kinderrechten, zoals het Kinderrechtencommissariaat. Kwetsbare kinderen en jongeren maken minder makkelijk gebruik van de Klachtenlijn, ook al hebben ze meer nood aan hulp, dreigen ze vaker de dupe te worden van procedures en regels die ze onvoldoende kennen en ondervinden ze vaker ongelijkheid en onrecht. Het Kinderrechtencommissariaat is om die reden ook nauwer beginnen samenwerken met professionals uit het armoedewerk (Jaarverslag Kinderrechtencommissariaat, 2015: 23-24).

Om al die redenen geeft men aan dat wanneer men via organisaties wil rekruteren, men het best samenwerkt met organisaties (en hun praktijkwerkers) die (1) lokaal verankerd zijn (met het oog op mobiliteit en bereikbaarheid), (2) in een vertrouwensvolle en veilige entourage van plekken en mensen bestaan en (3) vertrekken vanuit de principes van gelijkwaardigheid en solidariteit (Deduytsche & Crivit, 2010). We vinden verschillende onderzoeken terug die op die manier te werk zijn gegaan (Simões, Ponte & Jorge, 2013: Cabello Cádiz, 2013; Van Gils & Willekens, 2010).

3.2.4. Armoedewerk

In Vlaanderen zijn talloze organisaties te vinden die zich als eerstelijnswelzijnswerk inzetten voor kwetsbare kinderen en jongeren en hun ouders. Het Netwerk tegen Armoede, bijvoorbeeld, vertegenwoordigt en ondersteunt 59 verenigingen uit Vlaanderen en Brussel waarin mensen in armoede participeren en zelf het woord nemen. Al deze verenigingen streven ernaar kansarmen sterker te maken door ervaringen uit te wisselen en hen de middelen, instrumenten en kennis aan te reiken voor participatie aan beleid. Personen die zelf veel ervaring hebben met armoede en in deze organisaties actief zijn, kunnen eventueel als 'peer leaders' en tussenpersonen fungeren (Liamputtong, 2007).

Jongerenwerkingen die zich specifiek inzetten voor jongeren in armoede werken noodzakelijkerwijs op het niveau van de gemeente of stad. Dat maakt er hun bestaansrecht (vb. Beschouwt het lokale bestuur kansarme kinderen en jongeren als kansengroep of als een probleem van overlast?) en continuïteit (Wie trekt subsidies uit voor deze werkingen? Welzijn? Jeugdwerk? Cultuur? Onderwijs?) niet eenvoudiger op. *Uit de marge*, het steunpunt voor jeugdwerk en jeugdbeleid met een maatschappelijk kwetsbare achtergrond, is hier in ieder geval een goed vertrekpunt (zie ook het overzicht op het einde van dit rapport).

4. Kwantitatieve aanpak

Enquêteonderzoek wordt erg vaak toegepast om op een gestandaardiseerde wijze data te verzamelen over een grote, representatieve groep kinderen en jongeren. Een van de belangrijkste doelstellingen van dit onderzoek is de samenhang te achterhalen tussen de achtergrondkenmerken van kinderen en jongeren (zoals leeftijd, gender, woonplaats, studierichting) en hun sociaal gedrag, psychologische ontwikkeling, maatschappelijke denkbeelden, culturele praktijken, kennisniveau, etc. Ook onderzoekers die nagaan hoe kinderen en jongeren

met een precaire achtergrond verschillen van leeftijdgenoten maken vaak gebruik van enquêteonderzoek, veelal uitgevoerd in scholen, maar soms ook in de thuisomgeving.

4.1. Operationalisering van SES in enquêteonderzoek

Een grote uitdaging die zich hier stelt is de operationalisering van de sociaaleconomische status (kortweg SES). Doorgaans wordt de SES bepaald aan de hand van drie indicatoren: (1) het opleidingsniveau van de ouders en de moeder in het bijzonder, (2) de tewerkstelling van de ouders en de moeder in het bijzonder, (3) het inkomen van het gezin. We vinden studies terug waarin de drie indicatoren bevraagd worden (Dobrany & Hargittai, 2006; Eurobarometer 78, 2012; Potijk et al., 2015). Veel vaker, echter, worden slechts twee variabelen van SES in kaart gebracht (Adriaens, Van Damme & Courtois, 2011; Devroe, Driesen & Saeys, 2005; Flash Eurobarometer, 2008; Ladas, Carroll & Vidas, 2015; Notten et al., 2009; Rios-Salas & Larson, 2015; D'Alessio, Laghi & Baiocco, 2009; Durkin, Biener & Wakefield, 2009; Hargittai & Hinnant, 2008; Hsieh, Rai & Keil, 2008; Moreas & Pickery, 2011; Niederdeppe et al., 2011; Paulussen, Courtois, Vanwynsberghe & Verdegem, 2011; Pickery & Moreas, 2011). Het gebeurt eveneens dat voor slechts één enkele variabele wordt gekozen (Hargittai, 2008; Martens & Meers, 2011; Paus-Hasebrink, Ponte, Dürager & Bauwens, 2012; Van Coillie & Raedts, 2014).

In enquêteonderzoek waar ook de ouders als respondent betrokken worden, zijn het de ouders zelf die deze informatie kunnen aanreiken. Het hoeft evenwel nauwelijks gezegd dat het bekomen van informatie over SES via minderjarige respondenten een erg moeilijke opdracht is (Schor, 2004). In het bijzonder kinderen en jonge tieners hebben vaak geen idee hoe lang hun ouders school liepen en welk diploma ze behaald hebben, of wat het werk of functie van hun ouders precies inhoudt (zie ook verder).

4.1.1. Peilen naar tewerkstelling van ouders

In enquêteonderzoek waar via de kinderen zelf gepeild wordt naar de SES, ligt de focus doorgaans op de tewerkstelling van de ouders (Van Coillie & Raedts, 2014; Lien, Friestad & Klepp, 2011; Devroe, Driesen & Saeys, 2005; Notten et al. 2009; Rios-Salas & Larson, 2015; Van de Walle, Bradt, Bouverne-De Bie, 2013). Werkloosheid en banen aan de onderkant van de arbeidsmarkt (waarvan de arbeidsinhoud, -voorwaarden, -omstandigheden en -verhoudingen zwak zijn; cf. 'working poor') zijn de belangrijkste oorzaak van armoede in families met kinderen (Cantillon & Van den Bosch, 2002: 4). Tegelijkertijd is tewerkstelling wellicht ook die indicator van de SES waar kinderen en jongeren wél het best van op de hoogte zijn.

4.1.2. Peilen naar opleidingsniveau van ouders

Het opleidingsniveau van de ouders is moeilijker te bevragen via de kinderen omdat ze hier minder zicht op hebben, onder andere omdat het zich ver(der)af in de tijd situeert en omdat niet alle ouders hierover praten met hun kinderen. Hier bestaat de optie om vanuit het antwoord op de vraag naar beroepsstatus af te leiden van welk opleidingsniveau er sprake is of kan zijn (zie o.a. Adriaens, Van Damme & Courtois, 2011). De analyse

baseert zich dan op aannames over het vereiste diploma voor het opgegeven beroep. Bij expliciete bevragingen kan worden gepeild naar het exacte 'hoogst behaalde diploma' of naar eerder vage indicaties als 'enig hoger onderwijs/middelbare school/minder dan middelbare school/geen onderwijs'.

4.1.3. Peilen naar gezinsinkomen

Gezinsinkomen gecombineerd met gezinsgrootte, onmiskenbaar de belangrijkste indicator van bestaansonzekerheid, fungeert zelden als enige indicator van SES omdat hij veel ontbrekende antwoorden (non-respons, *missing values*) met zich meebrengt (Durkin, Biener & Wakefield, 2009; Hargittai & Hinnant, 2008; Mertens & d'Haenens, 2010; Pickery & Moreas, 2011; Van De Walle, Bradt & Bouverne-De Bie, 2013). Heel wat mensen beschouwen de vraag naar inkomen als te persoonlijk en beantwoorden die liever niet (Ladas, Carroll & Vidas, 2015) en zeker bij de kwetsbare doelgroepen wordt verwacht dat de respons op deze vraag beperkt blijft (Van De Walle, Bradt & Bouverne-De Bie, 2010).

Het verwondert dan ook niet dat het gezinsinkomen zelden wordt bevraagd bij jongeren, laat staan bij kinderen. Aanwijzingen kunnen evenwel worden verkregen middels het peilen (bij jongeren) naar eerder subjectieve ervaringen zoals het gemak of de moeilijkheid waarmee een gezin maandelijks 'toekomt' (Van De Walle, Bradt & Bouverne-De Bie, 2010) of naar de frequentie ('meestal/af en toe/bijna nooit') waarmee gezinnen moeilijkheden ondervinden 'om de rekeningen te betalen' (Eurobarometer 78, 2012).

Omdat kinderen en jongeren veelal nauwelijks of niet op de hoogte zijn van het inkomen van hun ouders, voorziet het onderzoek naar kansarme kinderen en jongeren in verschillende items die peilen naar het gemis van bepaalde consumptiegoederen en consumptie-ervaringen in hun dagelijks leven. Een voorbeeld van dergelijke schaal vinden we in het Noorse onderzoek van Sletten (2011: 183) waarin jongeren gevraagd werd wat zij hebben: een jaarlijkse vakantie, een gezinswagen, een gedeelde slaapkamer, een computer thuis, een DVD-speler in huis, internettoegang in huis, een eigen mobiele telefoon. De onderzoeker opteerde voor items die dicht bij de leefwereld en belangstellings sfeer van de jongeren aansloten. De meetvaliditeit van deze schaal werd getoetst door de survey-resultaten te vergelijken met de nationale statistieken over jongeren in armoede volgens het principe van concurrerende validiteit. Daaruit concludeerde de onderzoeker dat jongeren als financieel precair konden worden beschouwd wanneer ze twee of meer items misten in hun leven. Ook de JOP-monitor in Vlaanderen (zie <http://www.jeugdonderzoeksplatform.be/nl>) peilt naar wooncomfort, materiële bezittingen, het nuttigen van warme maaltijden, vakantiemogelijkheden, studiebeurzen, enzovoort om te peilen naar inkomen en algemene levensstandaard (Van De Walle, Bradt & Bouverne-De Bie, 2010). Bij dergelijke schaalconstructies dient weliswaar rekening te worden gehouden met de nationale context van gezinsbudgetten en armoede. In Noorwegen, gekenmerkt door een hoge welvaart, een sterk sociaal zekerheidsstelsel en een hoog bezit van media- en communicatietechnologie, waren de scores op alle items erg hoog (minstens 85%). Bovendien is het bezit van media- en communicatietechnologie geen lineaire voorspeller van armoede (Lissens & Bauwens, 2015; Paus-Hasebrink, Sinner & Prochazka, 2014).

De operationalisering van de drie bovenstaande indicatoren in concrete antwoordcategorieën kan erg variëren, van grove tot fijnmazige antwoordmogelijkheden. Wat ze evenwel alle gemeen hebben is dat zij een rangorde

impliceren. Van 'aantal jaren onderwijs' tot 'hoogst behaald diploma', van 'wel of niet aan het werk' tot 'soort werk' – de antwoorden op die vragen geven aan waar je je op de maatschappelijke ladder bevindt, maar stellen respondenten niet in staat toe te lichten waarom ze zich daar bevinden. Zulke vragen mogen dan in neutrale, objectieve bewoordingen zijn opgesteld, ze zijn tegelijk een label en ordenen mensen in 'geslaagde' en 'minder geslaagde' categorieën. *La misère du monde*, het klassieke werk van Pierre Bourdieu (1993) en zijn onderzoeksteam, brengt dit haarscherp in beeld. In enquêteonderzoek is het niet gangbaar en wordt het zelfs ontraden een echte conversatie te voeren met de respondenten. De opzet is gestandaardiseerd, de setting formeel en het verloop is sterk gestuurd (klassikaal invullen in stilte; enquêteur-student, -onderzoeker of -werknemer komt thuis op bezoek en stelt de vragen). Dat alles maakt het erg moeilijk om gevoelig te zijn voor en actief te luisteren naar de ervaringen van mensen die niet over onbetwistbaar cultureel, sociaal en symbolisch kapitaal beschikken.

Anderzijds, zoals eerder al aangehaald, biedt een kwantitatieve onderzoeks aanpak de mogelijkheid om op systematische wijze de samenhang te achterhalen tussen achtergrondkenmerken van kinderen en jongeren en hun gedragspraktijken en kenvermogen. Ook voor grootschalig comparatief onderzoek – onderzoek naar structurele verschillen en overeenkomsten tussen kinderen en jongeren – leent een kwantitatieve onderzoeks aanpak zich goed.

5. Kwalitatieve aanpak

Om de hierboven aangehaalde redenen, vindt men opvallend veel argumenten terug om voor een kwalitatieve onderzoeksfilosofie te opteren. We sommen hier even de voornaamste op.

1. Precies omdat kinderen en jongeren die in welvarende westerse samenlevingen met armoede te kampen hebben nog veel sterker de stigmatiserende blik van die samenleving ervaren, adviseren onderzoekers om te starten van de concrete leefwereld van bestaansonzekere kinderen en jongeren, zonder hen daar evenwel uitdrukkelijk tot te verengen. Hun leven is meer dan een kwestie van 'armoede' en hun ervaringen mag men niet exclusief en uitdrukkelijk herleiden tot de betekenis van armoede in hun dagelijkse leven (Sarti, Schalkers & Dedding, 2015). In een kwalitatieve onderzoeks aanpak biedt de open benadering, geïnduceerd door de verhalen van de deelnemers, de mogelijkheid dit reductionisme te ontwijken.
2. Velen geven aan dat in het onderzoek naar armoede bij kinderen en jongeren meer aandacht moet uitgaan naar de concrete beleving en ervaring van bestaansonzekerheid, door kinderen en jongeren zélf aan het woord te laten (Redmond, 2009; Van Gils & Willekens, 2010). Een kwalitatieve aanpak leent zich daar duidelijk beter toe.
3. De empathische of gevoelige benadering die in onderzoek naar kwetsbare groepen wordt bepleit, ziet men makkelijker verzoend met een kwalitatieve benadering waar de zoekende conversatie en het interview (als uitwisseling van visies) hun oorsprong vinden (Liamputtong, 2007). Het zich kunnen inleven in de gemoedsgesteldheid van de respondent; het verzachten van gevoelens van onzekerheid, schaamte en

twijfel; het omgaan met vrees voor intimidatie en dreiging; maar ook het bevestigen van gevoelens van trots en hoop zijn allemaal aspecten die in een kwalitatieve onderzoeksplan beter tot hun recht komen.

4. De flexibiliteit en fluiditeit van kwalitatief onderzoek maken dat de onderzoeker zich open stelt voor afwijkingen van het vooropgestelde onderzoeksplan, voor zoverre die tegemoet komen aan de particulariteit van elke deelnemer (Liamputtong, 2007).
5. Geïnspireerd op het feministisch sociaalwetenschappelijk onderzoek wordt een symmetrische en niet-hiërarchische relatie nagestreefd tussen de onderzoeker en de deelnemer. Het onevenwicht tussen de positie van onderzoeker (een volwassene met een vooraanstaande positie) en de participant (een kind of jongere die bovendien in een precaire context leeft) kan op die manier wat meer in balans gebracht worden door vb. het taalgebruik af te stemmen op de participant, door een gesprek te voeren waarin niet alleen de interviewer de richting aangeeft, etc.
6. Precies omdat bij kwetsbare groepen hard moet gewerkt worden aan het opbouwen van vertrouwen en het creëren van een band, is de 'hit and run-approach' die men vaker in enquêteonderzoek aantreft, minder opportuun. Een kwalitatieve onderzoeksplan laat ruimte om een vertrouwensvolle band tot stand te brengen (Liamputtong, 2007: 57).

Met deze argumenten kan men ook in kwantitatief onderzoek rekening houden wanneer men kansarme kinderen en jongeren bestudeert. In een formele schoolse context kunnen bijvoorbeeld weinig bezwaren worden gemaakt tegen het gebruik van een gestandaardiseerde enquête, op voorwaarde dat de enquêteur bij afname aandacht heeft voor de verscheidenheid van kinderen en jongeren, mogelijke onwennigheid, emotionele reacties, etc.

6. Aandachtspunten bij de ontwikkeling van onderzoeks-instrumenten

Precies omdat de statistische kans op laaggeletterdheid of functioneel analfabetisme groter is bij kinderen en jongeren die opgroeien in precaire omstandigheden (Cabell, Justice, Logan & Konold, 2013), worden onderzoeksinstrumenten dikwijls vooraf getest op begrijpbaarheid en wordt het gebruikte vocabularium in vragenlijsten en interviewgidsen zo eenvoudig mogelijk gehouden (Isaksen & Roper, 2008; Simões, Ponte & Jorge, 2013).

Tijdens het proces van dataverzameling botst men wel eens op kinderen en jongeren die met functioneel analfabetisme te kampen hebben. Onderzoekers moeten hierop voorbereid zijn en flexibiliteit tonen in de methoden die zij hanteren. Zo worden methoden die op schrijven gericht zijn (vb. 'written life history', mediagrafie) tijdens het onderzoek zelf omgeturnd naar orale en visuele methoden en technieken van dataverzameling teneinde de betrokken kinderen en jongeren niet uit te sluiten van participatie (Morrow, 2001).

- Men laat de kinderen en jongeren vertellen en neemt hun getuigenissen op.
- 'Photo-voice' methode: men stelt een camera ter beschikking en laat de kinderen en jongeren foto's maken (zie vb. Sarti, Schalkers & Dedding, 2015; Van Gils & Willekens, 2010).
- Kinderen houden een video-dagboek bij (Liamputtong, 2007).
- Men stelt materiaal ter beschikking en laat de kinderen en jongeren tekenen, collages maken met mediamateriaal, etc. (Van Gils & Willekens, 2010; Christensen & James, 2000; Liamputtong, 2007).
- Men laat kinderen op artistieke wijze hun levensverhaal vertellen door middel van schilderijen, rapmuziek, animatiefilmpjes, dans, etc. (Liamputtong, 2007).

Doorgaans is men het er over eens dat participatieve methoden en technieken, waarbij kinderen en jongeren allerlei activiteiten doen in plaats van gewoon te antwoorden op de vragen van de onderzoekers erg geschikt zijn voor kansarme kinderen en jongeren en in het bijzonder voor kinderen en jongeren die zich onwennig voelen in formele interviewsituaties, omdat ze vb. minder taalvaardig zijn (O'Kane, 2000).

7. Ethiek

Algemeen is sinds het VN verdrag inzake de rechten van het kind (20 november 1989) toenemende aandacht ontstaan voor de rechten van minderjarigen in wetenschappelijk onderzoek. De vier basisprincipes die ten grondslag liggen aan een ethisch verantwoorde sociaalwetenschappelijke onderzoekspraktijk zijn (1) 'weldoen' (in het Engels: beneficence), (2) 'niet-schaden' ('non-maleficence'), (3) autonomie en (4) gerechtigheid ('justice' of 'fairness') (Alderson, 2004).

We zien in ieder geval, in eigen land en in het buitenland, dat sociaalwetenschappelijke onderzoeksprojecten waarin kinderen en jongeren betrokken worden in toenemende mate een officiële goedkeuring nodig hebben van de universitaire ethische commissies. Ook in het kader van internationale samenwerkingsverbanden (in onderzoek of publicaties) kan zo'n formele goedkeuring als voorwaarde worden gesteld.

In sociaalwetenschappelijk onderzoek naar kinderen en jongeren bestaat over de eerste twee principes geen discussie. Algemeen laten sociale wetenschappers zich leiden door de verplichtende idee dat het onderzoek voordelen moet bieden aan de betrokken personen. In het geval van kansarme groepen wordt de mogelijkheid om het woord te nemen, om gehoord te worden, om als expert te kunnen spreken, om zich sterker te voelen ('empowerment') en eventueel achteraf te kunnen ingrijpen op het beleid, vaak als vormen van weldoen beschouwd. Daartegenover moeten risico's die het welzijn, de vrijheid van expressie en de ontwikkeling van personen zouden kunnen belemmeren, vermeden worden. Voorts handelen sociaalwetenschappelijke onderzoekers volgens het principe dat elke vorm van schade (van psychische, lichamelijke, persoonsgebonden, sociale aard, etc.) moet gebannen worden (niet-schaden).

- Voor deze beide principes wordt van de onderzoekers verwacht de noden, voordelen, risico's en mogelijke schade vanuit een kinder- en jongerenperspectief te kunnen benaderen en inschatten.
- Het basisprincipe is dat precies omdat men met kwetsbare kinderen en jongeren te maken heeft, men te allen tijde moet vermijden dat zij nog kwetsbaarder uit het onderzoek komen (Liamputtong, 2007). Dat betekent bijvoorbeeld dat onderzoekers bepaalde vragen beter niet stellen, als dit de kinderen en jongeren nodeloos kwetst (vb. schaamtegevoelens oproept).

De andere twee principes, autonomie (3) en gerechtigheid (4), geven meer aanleiding tot debat (Hammersley, 2015). Aan de ene kant is er de visie zoals die binnen de traditie van Sociology of Childhood wordt verdedigd. Ervan uitgaand dat kinderen en jongeren competente en wilsbekwame actoren zijn, wordt daar sterk gehamerd op het recht van participatie en inspraak van kinderen en jongeren in het ganse onderzoeksproces (Kellett, 2004) (autonomie). Ook is men attent voor de ongelijke machtsverhoudingen tussen kinderen en volwassenen in de diverse sferen en ruimten van onze samenleving (i.e. disciplineren van kinderen in onderwijs, beleidsvoering, commercie etc.) en streeft men naar een groter bewustzijn omtrent de mogelijke risico's van deze ongelijkheden voor het verloop van het onderzoek (zie eerder: school als onderzoekscontext) (gerechtigheid) (O'Kane, 2000; Alderson, 2004). Wat opvalt is dat de methodologische ideeën binnen de Sociology of Childhood-traditie sterk resoneren met de methodologische opvattingen in onderzoek naar minder geprivilegieerde groepen in de samenleving (Liamputtong, 2007).

Aan de andere kant vinden we ook stemmen terug die de competentie en wilsbekwaamheid van kinderen en jongeren niet wensen te overtrekken. Deze auteurs stellen dat de competentie van minderjarigen steeds moet bekeken worden in functie van de activiteiten die men van hen verwacht. Het is niet omdat kinderen en jongeren in staat zijn tot expressie en communicatie, dat zij ook geschikt zijn om beslissingen te nemen of daadwerkelijk te participeren, als gelijke partners, aan een onderzoek (Hammersley, 2015).

Tussen deze twee visies laveren erg veel onderzoekers die een evenwicht zoeken tussen de erkenning van kinderen en jongeren als volwaardige subjecten met een eigen subjectiviteit (Christen & Prout, 2000), enerzijds. Maar anderzijds beroepen zij zich in hun wetenschappelijke analyse op hun competentie als volwassen onderzoeker om de praktijken van kinderen en jongeren te analyseren, begrijpen en verklaren.

In wat volgt staan we stil bij twee concrete ethische principes en hoe deze uit te werken bij kinderen met een preciaire achtergrond.

7.1. Geïnformeerde toestemming

Wanneer je onderzoek wil doen bij minderjarigen, zijn er algemene richtlijnen die zeker ook in acht genomen moeten worden wanneer het over kansarme kinderen en jongeren gaat.ⁱⁱⁱ

1. Je start met het vragen van toestemming aan de ethische commissie van je instelling (indien van toepassing).
2. Je zal ook toestemming moeten vragen aan de scholen of de organisaties als daar het onderzoek zal plaatsvinden.
3. De volgende stap is de toestemming van de ouders. Hier is het 'onderscheidingsvermogen' van jonge mensen van belang. Volgens de Privacy commissie zijn jonge mensen vanaf 12 à 14 jaar in staat de gevolgen van hun handelingen in te schatten. Dat betekent:
 - bij kinderen onder de 12 jaar moet altijd de toestemming van de ouders verkregen worden (kinderen die bijna 12 jaar zijn kunnen wel geconsulteerd worden);
 - bij kinderen tussen 12-14 jaar waarbij het onderscheidingsvermogen niet helemaal duidelijk is, moet de toestemming van zowel de ouder als het kind verkregen worden;
 - bij kinderen tussen 12-14 jaar met duidelijk onderscheidingsvermogen of kinderen ouder dan 14 jaar is toestemming van het kind voldoende.

Ervan uitgaand dat kinderen en jongeren competente en wilsbekwame actoren zijn, wordt vandaag heel vaak het standpunt verdedigd dat niet alleen de verantwoordelijke volwassene(n), maar ook de minderjarigen zelf hun 'geïnformeerde toestemming' of 'informed consent' moeten kunnen verlenen en het recht hebben zich terug te trekken uit het onderzoek wanneer zij dat wensen en dit zonder daarvoor enige verklaring te moeten geven. Die toegekende autonomie stelt het kind of de jongere vanuit onderzoeksoogpunt op een gelijkwaardige positie met de volwassene. Ook al is de toestemming van de laatstgenoemde een noodzakelijke voorwaarde tot onderzoeksdeelname, dan nog is het oordeel van het kind of de jongere doorslaggevend.

Met het oog op het verwerven van geïnformeerde toestemming bij kansengroepen kunnen zowel het fiat van de ouders/voogden als dat van het kind/de jongere zelf een uitdaging vormen. Uit ervaringen van praktijkwerkers leren we dat nog meer dan bij middenklasse groepen het belangrijk is de ouders ook goed op de hoogte te brengen van het onderzoek (Deduytsche & Crivit, 2010). Het eerder aangehaalde gebrek aan vertrouwen in instellingen uit de officiële sfeer (zoals overheid en onderwijs) is groot. Tegelijk worden in de maatschappelijke beeldvorming rond kinderen en kansarmoede vaak de ouders geproblematiseerd en geculpabiliseerd (Van Gorp & Gourdin, 2015). Dat precies hun kinderen voor onderzoek worden geselecteerd dient dus goed te worden uitgelegd in een vertrouwensvolle relatie. In dat verband kan het aangewezen zijn via thuisbezoek of via organisaties en werkingen met de ouders een gesprek te hebben (Nakkash, Makhoul & Afifi, 2016).

Aan de zijde van de minderjarigen is het zo dat velen onder hen pas voor de eerste keer een relatief grote mate van handelingsvermogen krijgen toebedeeld. Ze krijgen de kans om vrijuit 'nee' te zeggen, wat kan resulteren in grote(re) aantallen weigeringen tot deelname (Nakkash, Makhoul & Afifi, 2016). Om dit tegen te gaan moeten onderzoekers beseffen dat wanneer men kansarme kinderen en jongeren de opportuniteit verleent zich als actieve participant te laten horen over thema's die hen rechtstreeks aanbelangen, men het belang van hun deelname goed moet uitleggen (Liamputtong, 2007).

Om van een volwaardige geïnformeerde toestemming te kunnen spreken, dienen onderzoekers op volgende vragen van de deelnemer een antwoord te formuleren:

- Wat is wetenschappelijk onderzoek?
- Waarom ben ik (= de potentiële respondent/participant) geselecteerd/geschikt voor het onderzoek? (selectiecriteria)
- Hoe is de onderzoeker bij mij terechtgekomen? (rol van intermediairen, gatekeepers, organisaties, scholen)
- Waarom is dit onderzoek belangrijk? (wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie)
- Hoe zal het onderzoek verlopen? (wijze van dataverzameling)
- Wat houdt dit onderzoek in? (gespreksonderwerpen, aandachtsgebieden)
- Welke voordelen zal dit onderzoek opleveren? (weldoen)
- Welke risico's en ongemakken kan dit onderzoek meebrengen? (niet-schaden)
- Wat kunnen anderen te weten komen over mij in dit onderzoek? (vertrouwelijkheid, anonimiteit, disseminatie van de bevindingen)
- Wat als ik van gedachten verander en niet meer wil deelnemen? (vrijwillige participatie)

In kinder- en jongerenonderzoek beschouwen we de antwoorden op deze vragen als adequaat wanneer ze een begrijpelijk en duidelijk beeld geven van wat de deelnemers te wachten staat en wat hun rechten zijn. Op basis van de talloze goede voorbeelden die hierover bestaan (zie o.a. Kumpunen, Shipway, Taylor, Aldiss & Gibson, 2012; Nakkash, Makhoul & Afifi, 2016; Ruiz-Casares & Thompson, 2016; Liamputtong, 2007) geeft men onder andere deze aanbevelingen mee:

- Heb aandacht voor een eenvoudig en duidelijk taalgebruik.
- Lees de tekst die men opgesteld heeft voor de geïnformeerde toestemming luidop voor en vat hem samen.
- Leg termen en concepten zo bevattelijk mogelijk uit en gebruik illustratiemateriaal om ze te visualiseren en concretiseren.
- Bouw voldoende tijd in om de participanten vragen te laten stellen over de opzet van het onderzoek. Moedig de participanten aan om veel vragen te stellen.
- Zorg voor een directe communicatie met de ouders, die dialoog en interactie mogelijk maakt.
- Streef naar een creatieve en interactieve aanpak om vrijwillige participatie te verhogen door gebruik te maken van multimedia, story-boards of 'woordzoekers' waarin woorden worden verstopt die te maken hebben met de deelname aan het onderzoek.
- Verschaf niet teveel informatie; dit wordt als saai en vermoeiend ervaren.

- De aanwezigheid van de ouders kan de kinderlijke consent stimuleren, al is dit vanuit ethisch standpunt niet geheel onproblematisch omdat het kind zich verplicht kan voelen vanuit de ouder-kindrelatie.

In kwalitatief onderzoek wordt de blijvende vrijwillige deelname vaak op de proef gesteld, door de iteratieve en intensieve inzet van kinderen en jongeren. In dat geval is het belangrijk genoeg dynamiek en afwisseling te voorzien in de verschillende interview- en observatieronden (Ruiz-Casares & Thompson, 2016). De geïnformeerde toestemming wordt veeleer als een **proces van toestemming** dan wel als een eenmalig moment van toestemming benaderd (Sarti, Schalkers & Dedden, 2015).

7.2. Privacy en confidentialiteit

In de 'geïnformeerde toestemming' wordt doorgaans melding gemaakt van een vertrouwelijke omgang met zowel de identiteiten als de antwoorden en reacties van de deelnemers. Deze vertrouwelijkheid of confidentialiteit fungeert tegelijkertijd als doel en als middel. Als middel kan het er voor zorgen dat de participatiebereidheid van mogelijke deelnemers wordt verhoogd, men voelt zich immers vrijer om te spreken wanneer men niet kan worden geïdentificeerd. Dit is zeker het geval bij een gevoelige onderzoeksthematiek of bij groepen die zich gemarginaliseerd en gestigmatiseerd voelen door de samenleving (Liamputtong, 2007: 36). Als doel correspondeert het met het ethische principe van 'niet-schaden'. Wanneer data niet kunnen worden gelinkt aan specifieke deelnemers (hetzelfde geldt net zozeer voor instellingen, organisaties, etc.), verkleint dit alvast de kans dat zij door hun onderzoeksdeelname nadelen zouden ondervinden en/of schade zouden oplopen.

'Anonimisering' is het standaardprincipe om een vertrouwelijke omgang met de identiteiten en data van de deelnemers te bewerkstelligen. Er worden dan pseudoniemen of schuilnamen toegekend wat de identificatie bemoeilijkt. Andere studies bij kwetsbare groepen geven te kennen dat dit het gevoel van veiligheid bij de participanten verhoogt en hen aanmoedigt om open te getuigen over hun ervaringen (Liamputtong, 2007: 29, 37).

Een aantal kanttekeningen dienen evenwel te worden gemaakt, zowel in algemene zin als in de specifieke context van kinderen en jongeren met een kansarme achtergrond.

- De vanzelfsprekendheid waarmee a priori voor anonimiteit wordt gekozen, stelt men regelmatig ter discussie (zie bv. Giordano, O'Reilly, Taylor & Dogra, 2007; Liamputtong, 2007). Het impliceert immers dat de onderzoeker de respondenten de kans ontnemt om naar buiten te komen met eigen standpunten en meningen. Wederom komt in dit geval het moeilijk evenwicht tussen empowerment en protectionisme naar voor. Wil het onderzoek bijvoorbeeld bijdragen tot het zichtbaar maken van mondige kinderen en jongeren voor beleidsmakers? Uit andere studies onthouden we dat kinderen en jongeren daar uitgesproken ideeën over kunnen hebben, maar de impact van hun getuigenissen op

hun eigen kwetsbare leven niet steeds ten volle kunnen inschatten. Om die reden dienen onderzoekers zelf steeds de vraag te stellen of het doorbreken van de anonimiteit de kwetsbaarheid van deze kinderen en jongeren mogelijkwijs niet vergroot.

- Het is zinvol om, vanuit het respect voor de autonomie van de respondenten, hen zelf de kans te geven een schuilnaam te kiezen (Lahman, Rodriguez, Moses, Griffin, Mendoza et al., 2015). Op die manier kan ook gedeeltelijk aan bovenstaand probleem tegemoet gekomen worden. Er kan voor gekozen worden om te opteren voor de eigen naam als schuilnaam.
- In sommige gevallen kunnen onderzoekers zich genoodzaakt voelen om de vertrouwelijkheid te doorbreken, met name wanneer zij ervan overtuigd zijn dat de minderjarige gevaar loopt (risico op schade) (Wiles, Crow, Heath & Charles, 2008). Gezien de meervoudige problematiek die een kansenachtergrond met zich meebrengt, moeten onderzoekers daar meer op voorbereid zijn. Eén van de aanbevelingen die men in dit verband terugvindt is dat men kinderen en jongeren op voorhand mededeelt dat het principe van vertrouwelijkheid niet gehandhaafd kan blijven als zij vb. misbruik rapporteren (Liamputtong, 2007: 28).
- Een onderzoeker dient transparant en voorzichtig te zijn. De vertrouwelijkheid kan ook onbewust op meerdere manieren worden geschonden (Wiles, Crow, Heath & Charles, 2008); het praten met collega's over onderzoeksissues, het verwerken van data tot lesmateriaal, ... Bovendien kunnen geen garanties worden geboden op vlak van 'interne vertrouwelijkheid' (Tolich, 2004). Zelfs als de onderzoeker alle principes in acht neemt, dan nog is zij/hij afhankelijk van de medewerking van de respondenten zelf. Zeker in het geval van dataverzameling bij meerdere respondenten tegelijkertijd (vb. focusgroepen) bestaat de kans dat ze achteraf doorvertellen wat andere deelnemers hebben gezegd. De onderzoeker kan hierop anticiperen door de deelnemers te wijzen op hun verantwoordelijkheid op dit gebied. Bij kwetsbare groepen wordt hier extra aandacht aan besteed om vb. de privacy van de families niet te schenden of de kinderen en jongeren niet nog kwetsbaarder te maken t.a.v. hun leeftijdgenoten (Liamputtong, 2007).

8. Analyse en rapportage

Na de dataverzameling, wanneer de onderzoeker zich terugtrekt voor de analyse en rapportering van de onderzoeksresultaten, zijn er nog enkele methodologische aandachtspunten die als belangrijk worden geacht.

8.1. Het risico van simplificatie

Elk onderzoek naar specifieke doelgroepen die niet samenvallen met de mainstream moet zich hoeden om niet te vervallen in al te eenvoudige voorstellingen van de doelgroep. Waar simplificerend gedacht wordt, dreigt de interne heterogeniteit binnen de doelgroep aanzienlijk onderschat te worden. Ook bij kinderen en families met lage inkomens spelen heel wat andere factoren mee die mee vorm geven aan de leefwereld en ervaringen. Bijvoorbeeld migratie-achtergrond blijkt in het Westen een belangrijke determinant te zijn van armoede, en

brenkt de samenhang tussen discriminatie en armoede op de voorgrond, alsook de immense culturele diversiteit binnen deze groep (Sletten, 2011). Daarnaast zijn gezinssamenstelling, familienetwerk, opleidingsniveau van de ouders, etc. belangrijke contextuele variabelen die de problematiek van armoede gediversifieerder maken dan wat men er doorgaans van maakt in de media (Paus-Hasebrink, Sinner & Prochazka, 2014; Van Gorp & Gourdin, 2015). Dat ook kinderen en jongeren verschillende sociale identiteiten opnemen (zoals genderidentiteit, subculturele identiteit, levensbeschouwelijke identiteit, etc.), brengt met zich mee dat armoede niet de enige determinerende factor is in hun identiteitsconstructie (Sarti, Schalkers & Dedding, 2015).

Precies omdat de beeldvorming over (mensen in) armoede stigmatiserend is, is aandacht voor de meerduidigheid van het fenomeen en meerstemmigheid van de groep mensen cruciaal. De rapportage mag in geen geval bijdragen tot meer stigmatisering en stereotypering (Liamputtong, 2007: 19, 26).

In dat laatste verband wordt in de lijn van de Sociology of Childhood-traditie gepleit voor de betrokkenheid van kinderen in het analyseproces om de kinderbeleving van en -blik op zijn leven, noden, verwachtingen en problemen na te gaan. Op die manier kunnen interpretaties van middenklasse-onderzoekers soms ernstig uitgedaagd worden. Het is in deze context aanbevelenswaardig de kinderen te vragen hoe accuraat de bevindingen volgens hen zijn (Liamputtong, 2007: 61).

8.2. Het belang van nazorg

Hoewel ook in onderzoek naar andere doelgroepen het belang van nazorg wordt onderstreept, is dit in onderzoek naar kwetsbare groepen nog veel crucialer. Precies omdat kansarme groepen in onze samenleving sceptisch staan tegenover de relevantie van onderzoek voor hun concrete problemen, is de uiteindelijke deelname aan onderzoek vaak een grote overwinning op vele weerstanden (Liamputtong, 2007). Om die reden beschouwen vele onderzoekers die onderzoek doen met en bij kansarmen het als hun morele verantwoordelijkheid de eigenlijke onderzoeksresultaten en mogelijke beleidsaanbevelingen persoonlijk voor te leggen aan en te bespreken met de participanten van het onderzoek. Toegankelijkheid is hierbij opnieuw een belangrijk streefdoel.

Anderen wijzen er in dit verband op dat in onderzoek naar kwetsbare groepen wederkerigheid en respect ontzettend belangrijk zijn. Dat wil zeggen, er moet van de onderzoeker ook iets terugvloeien naar de deelnemers die door hun maatschappelijke positie al te vaak met exploitatie geconfronteerd worden. Het onderzoek mag in geen geval als een zoveelste vorm van uitbuiting worden ervaren. Anders gezegd: het onderzoek moet een positief verschil kunnen maken voor de deelnemers.

De meest tastbare en concrete vorm van wederkerigheid is een financiële compensatie. Deze wordt m.b.t. kwetsbare groepen als belangrijk geacht (Liamputtong, 2007). Maar er zijn ook andere voorbeelden te geven van hoe onderzoekers iets betekenisvol kunnen terugdoen voor de deelnemers van het onderzoek.

- Dat kunnen bijvoorbeeld zijn: een activiteit leiden in de jongerenwerking, een receptie organiseren voor de deelnemers, een bijdrage leveren aan huiswerkbegeleiding, een bezoek afleggen bij de familie thuis, etc.

Met name in participatief actieonderzoek zijn wederkerigheid en respect bijzonder belangrijk. Deze onderzoeksbenadering, die teruggaat tot Paolo Freire, is gericht op structurele veranderingen in het leven van onderdrukte groepen in de samenleving, door hen instrumenten, strategieën, perspectieven, kennis en werkwijzen aan te reiken die bijdragen tot empowerment en controle. Het participatief actieonderzoek wil op beleidsvlak ingrijpen door de betrokkenen, die het voorwerp van het beleid zijn, als experts te activeren in het ganse onderzoek. De gelijkwaardige dialoog tussen onderzoekers en deelnemers is hierbij steeds het uitgangspunt (Liamputtong, 2007: 129-133; Nieuwenhuys, 2004). Deze onderzoeksbenadering is succesvol toegepast bij kinderen en jongeren die in crisis- of penibele situaties leven (Nieuwenhuys, 2004).

BRONNEN

- Adriaens, F., Van Damme, E. & Courtois, C. (2011) *Screenagers. Een onderzoek naar het mediagebruik bij jongeren in Vlaanderen: anno 2009*. Gent: CIMS Report.
- Alderson, P. (2004) 'Ethics', pp. 97-112, in: Fraser, D., Lewis, V., Ding, S., Kellett, M. & Robinson, C. (eds.) *Doing Research with Children and Young People*. London: Sage.
- de Beer, P. (1996) *Het onderste kwart: werk en werkloosheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt. SCP Cahier No. 132*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bourdieu, P. (1993a) 'Au lecteur', pp. 9-12, in: Bourdieu, P., Accardo, A., Balazs, G., Beaud, S., Bonvin, F. et al. (eds.) *La misère du monde*. Paris: Editions du Seuil.
- Bourdieu, P. (1993b) 'Comprendre', pp. 1389-1424, in: Bourdieu, P., Accardo, A., Balazs, G., Beaud, S., Bonvin, F. et al. (eds.) *La misère du monde*. Paris: Editions du Seuil.
- Bourdieu, P. (1993c) 'L'espace des points de vue', pp. 13-17, in: Bourdieu, P., Accardo, A., Balazs, G., Beaud, S., Bonvin, F. et al. (eds.) *La misère du monde*. Paris: Editions du Seuil.
- Bourdieu, P., Accardo, A., Balazs, G., Beaud, S., Bonvin, F. et al. (1993) (eds.) *La misère du monde*. Paris: Editions du Seuil.
- Cantillon, B., & Van den Bosch, K. (2002) *Social policy strategies to combat income poverty of children and families in Europe. LIS Working Paper No. 336*. Luxemburg: Luxemburg Income Study.
- Cabell, S. Q., Justice, L. M., Logan, J. A., & Konold, T. R. (2013) 'Emergent literacy profiles among prekindergarten children from low-SES backgrounds: longitudinal considerations', *Early Childhood Research Quarterly*, 28(3), 608-620.
- Cabello Cádiz, P. (2013) 'A qualitative approach to the use of ICTs and its risks among socially disadvantaged early adolescents and adolescents in Madrid, Spain', *Communications: The European Journal of Communication Research*, 38(1), 61-83.
- Cappello, M. (2005) 'Photo interviews: Eliciting data through conversations with children', *Field methods*, 17(2), 170-182.
- Christensen, P. & James, A. (2000) 'Childhood Diversity and Commonality: Some Methodological Insights', pp. 160-178, in: Christensen, P. & James, A. (eds.) *Research with Children: Perspectives and Practices*. London: Routledge.
- Croghan, R., Griffin, C., Hunter, J. & Phoenix, A. (2006) 'Style Failure: Consumption, Identity And Social Exclusion', *Journal Of Youth Studies*, 9(4), 463-478.
- D'Alessio, M., Laghi, F. & Baiocco, R. (2009) 'Attitudes toward TV advertising: A measure for children', *Journal of Applied Developmental Psychology*, 30(4), 409-418.
- Deduytsche, J. & Crivit, R. (eds.) *Wij tellen mee! Leren uit de werkingen met kinderen en jongeren in armoede*. Brussel: Uit De Marge vzw.

- Devroe, I., Driesen, D. & Saeys, F. (2005) *Beschikbaarheid en gebruik van traditionele en nieuwe media bij allochtone jongeren in Vlaanderen. Onderzoeksrapport Steunpunt Gelijkekansenbeleid*. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.
- Deutsch, N.L. & Theodoru, E. (2010) 'Aspiring, Consuming, Becoming: Youth Identity In A Culture Of Consumption', *Youth & Society*, 42(2), 229-254.
- Dobransky, K. & Hargittai, E. (2006) 'The Disability Divide in Internet Access and Use', *Information, Communication & Society*, 9(3), 313-334.
- Durkin, S. J., Biener, L. & Wakefield, M. A. (2009) 'Effects of Different Types of Antismoking Ads on Reducing Disparities in Smoking Cessation Among Socioeconomic Subgroups', *Research & Practice*, 99(12), 2217-2223.
- Elliott, R. & Leonard, C. (2004) 'Peer pressure and poverty: Exploring fashion brands and consumption symbolism among children of the 'British poor'', *Journal of Consumer Behavior*, 3(4), 347-359.
- Eurobarometer 78 (2012) *Media Use in the European Union*. European Commission/TNS Opinion & Social.
- Facer, K. & Furlong, R. (2001) 'Beyond the myth of the "cyberkid": Young people at the margins of the information revolution', *Journal of Youth Studies*, 4(4), 451-469.
- Flash Eurobarometer (2008) *Towards a safer use of the Internet for children in the EU – a parents' perspective: Analytical report*. Survey requested by the Directorate General Information Society and Media, and coordinated by DG Communication, European Commission.
- Giordano, J. O'Reilly, M., Taylor, H. & Dogra, N. (2007) 'Confidentiality and Autonomy: The Challenge(s) of Offering Research Participants a Choice of Disclosing Their Identity', *Qualitative Health Research*, 17(2), 264-275.
- Hamilton, K. & Catterall, M. (2006) 'Transitions Into Poverty: An Exploratory Study Into How Families Cope When Faced With Income Reduction And Limited Consumption Opportunities', *The Marketing Review*, 6(2), 123-136.
- Hammersley, M. (2015) 'Research Ethics and the Concept of Children's Rights', *Children & Society*, 29(6), 569-582.
- Hargittai, E. (2008) 'Whose Space? Differences Among Users And Non-Users Of Social Network Sites', *Journal Of Computer Mediated Communication*, 13(1), 276-297.
- Hargittai, E. & Hinnant, A. (2008) 'Digital Inequality. Differences in Young Adults' Use of the Internet', *Communication Research*, 35(5), 602-621.
- Helsper, E. J. (2012) 'A corresponding fields model for the links between social and digital exclusion', *Communication Theory*, 22(4), 403-426.
- Hsieh, J. J. P. A., Rai, A. & Keil, M. (2008) 'Understanding Digital Inequality: Comparing Continued Use Behavioral Models of the Socio-Economically Advantaged and Disadvantaged', *MIS Quarterly*, 32(1), 97-126.
- Humblert, P., Laevers, F., Teller, M., De Rynck, P., Park, M. & Vandekerckhove, A. (2013) *Kleine kinderen, grote kansen. Toegankelijke en kwaliteitsvolle diensten voor alle jonge kinderen. Verslag van de eerste dialoogdag met professionals van basisvoorzieningen voor jonge kinderen*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.

- Isaksen, K. J. & Roper, S. (2008) 'The Impact of Branding on Low-Income Adolescents: A Vicious Cycle?', *Psychology & Marketing*, 25(11), 1063-1087.
- Jeugdonderzoeksplatform a (z.d.) Facts & figures: Jongeren zonder vrienden. <te downloaden via http://www.jeugdonderzoeksplatform.be/files/Fiche_geen_vrienden.pdf>
- Jeugdonderzoeksplatform b (z.d.) Facts & figures: sportparticipatie. <te downloaden via http://www.jeugdonderzoeksplatform.be/files/Facts_and_Figures_sportparticipatie.pdf>
- Kellett, M. (2004) 'Just teach us the skills please, we'll do the rest: empowering ten-year-olds as active researchers', *Children & Society*, 18(5), 329-343.
- Knight, G. P., Roosa, M. W. & Umaña-Taylor, A. J. (2009) *Studying Ethnic Minority and Economically Disadvantaged Populations: Methodological Challenges and Best Practices*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Koning Boudewijnstichting (2014) *Naar kwaliteitsscholen voor iedereen? Analyse van de resultaten van het Pisa 2012-onderzoek in Vlaanderen en in de Federatie Wallonië-Brussel*. Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- Kumpunen, S., Shipway, L., Taylor, R.M., Aldiss, S. & Gibson, F. (2012) 'Practical approaches to seeking assent from children', *Nurse Researcher*, 19(2), 23-27.
- Ladas, A. I., Carroll, D. J. & Vivas, A. B. (2015) 'Attentional Processes in Low-Socioeconomic Status Bilingual Children: Are They Modulated by the Amount of Bilingual Experience?', *Child Development*, 86(2), 557-578.
- Lahman, M.K.E., Rodriguez, K.L., Moses, L., Griffin, K.M., Mendoza, B.M. & Yacoub, W. (2015) 'A Rose By Any Other Name Is Still A Rose? Problematizing Pseudonyms in Research', *Qualitative Inquiry*, 21(5), 445-453.
- Lavrijsen, J. & Nicaise, I. (2013) *Parental background and early school leaving: The impact of the educational and socio-economic context. Research paper SSL*. Leuven: Steunpunt Studie- en Schoolloopbanen.
- Liamputtong, P. (2007) *Researching the Vulnerable: A Guide to Sensitive Research Methods*. London: Sage.
- Lien, N., Friestad, C. & Klepp, K. - I. (2001) 'Adolescents' Proxy Reports Of Parents' Socioeconomic Status: How Valid Are They?', *Journal Of Epidemiology And Community Health*, 55(10), 731-737.
- Lissens, S. & Bauwens, J. (2015) *Mediabezit en –gebruik bij minderjarigen: de rol van socio-economische status. Een rapport in het kader van het AdLit onderzoeksproject*. <te downloaden via www.AdLit.be>
- Mariën, I. & Vleugels, C; (2011) 'Van digitale kloof naar digitale inclusie: naar een duurzame ondersteuning van e-inclusie initiatieven in Vlaanderen', *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 39(4), 104-119.
- Martens, H. & Meers, P. (2011) 'Ongelijke participatie en (online) mediagebruik', pp. 77-97, in: Moreas, M.-A. & Pickery, J. (eds.) *Mediagelettertheid in een digitale wereld*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Mertens, S. & D'haenens, L. (2010) 'The Digital Divide Among Young People In Brussels: Social And Cultural Influences On Ownership And Use Of Digital Technologies', *Communications*. 35(2), 187-207.
- Merckx, L. (2011) 'Concentratiescholen: taaldiscussie domineert wit-zwarte kwestie', *StampMedia*, 20 juni. <te lezen op <http://www.stampmedia.be/2011/06/concentratiescholen-taaldiscussie-domineert-wit-zwarte-kwestie/>>

- Moreas, M.-A. & Pickery, J. (2011) 'De digitale kloof in twee dimensies. Een verdiepende en verbredende kloof', pp. 11-37, in: Moreas, M.-A. & Pickery, J. (eds.) *Mediageletterdheid in een digitale wereld*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Morrow, V. (2001) 'Young people's explanations and experiences of social exclusion: retrieving Bourdieu's concept of social capital', *International Journal of Sociology and Social Policy*, 21(4/5/6), 37-63.
- Nakkash, R., Makhoul, J. & Afifi, R. (2009) 'Obtaining informed consent: observations from community research with refugee and impoverished youth', *Journal of Medical Ethics*, 35, 638-643.
- Niederdeppe, J., Farrelly, M. C., Nonnemaker, J., Davis, K. C. & Wagner, L. (2011) 'Socioeconomic Variation In Recall And Perceived Effectiveness Of Campaign Advertisements To Promote Smoking Cessation', *Social Science & Medicine*, 72(5), 773-780.
- Nieuwenhuys, O. (2004) 'Participatory Action Research in the Majority World', pp. 206-221, in: Fraser, D., Lewis, V., Ding, S., Kellett, M. & Robinson, C. (eds.) *Doing Research with Children and Young People*. London: Sage.
- Notten, N., Peter, J., Kraaykamp, G. & Valkenburg, P. M. (2009) 'Research Note: Digital Divide Across Borders - A Cross-National Study of Adolescents' Use of Digital Technologies', *European Sociological Review*, 25(5), 551-560.
- O'Kane, C. (2000) 'The Development of Participatory Techniques: Facilitating Children's Views about Decisions which Affect Them', pp. 136-159, in: Christensen, P. & James, A. (eds.) *Research with Children: Perspectives and Practices*. London: Routledge.
- Paulussen, S., Courtois, C., Vanwynsberghe, H. & Verdegem, P. (2011) 'Profielen van mediageletterdheid. Een exploratie van de digitale vaardigheden van burgers in Vlaanderen', pp. 61-76, in: Moreas, M.-A. & Pickery, J. (eds.) *Mediageletterdheid in een digitale wereld*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Paus-Hasebrink, I., Ponte, C., Dürager, A. & Bauwens, J. (2012) 'Understanding Digital Inequality: The Interplay Between Parental Socialization And Children's Developments', pp. 257-271, in: Livingstone, S., Haddon, L. & Gorzig, A. (eds.) *Children, Risk and Safety on the Internet: Research and Challenges in Comparative Perspective*. Bristol: The Policy Press.
- Paus-Hasebrink, I., Sinner, P. & Prochazka, F. (2014) *Children's online experiences in socially disadvantaged families: European evidence and policy recommendations*. London: EU Kids Online. <te downloaden via http://www.lse.ac.uk/media@lse/research/EUKidsOnline/EU%20Kids%20III/Reports/Disadvantaged_children.pdf>
- Pickery, J. & Moreas, M.-A. (2011) 'Kunnen digitale televisie en smartphones de digitale kloof dichtten? Een verkenning van de democratiserende potentie van nieuwe media', pp. 39-76, in: Moreas, M.-A. & Pickery, J. (eds.) *Mediageletterdheid in een digitale wereld*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Potijk, M.R., de Winter, A.F., Bos, A.F., Kerstjens, J. & Reijneveld, S. (2015) 'Behavioural and emotional problems in moderately preterm children with low socioeconomic status: a population-based study', *European Child & Adolescent Psychiatry*, 24(7), 787-795.
- Quart, A. (2004) *Branded: The buying and selling of teenagers*. New York: Basic Books/Perseus Books Group.

- Redmond, G. (2009) 'Children as Actors: How does the child perspectives literature treat agency in the context of poverty?', *Social Policy and Society*, 8(4), 541-550.
- Ringen, S. (1988) 'Direct and indirect measures of poverty', *Journal of Social Policy*, 17, 351-366.
- Rios-Salas, V. & Larson, A. (2015) 'Perceived discrimination, socioeconomic status, and mental health among Latino adolescents in US immigrant families', *Children & Youth Services Review*, 56, 116-125.
- Ritson, M. & Elliott, R. (1999) 'The Social Uses of Advertising: An Ethnographic Study of Adolescent Advertising Audiences', *Journal of Consumer Research*, 26(3) 260-277.
- Roper, S. & Shah, B. (2007) 'Vulnerable Consumers: The Social Impact Of Branding On Children', *Equal Opportunities International*, 26(7), 712-728.
- Ruiz-Casares, M. & Thompson, J. (2016) 'Obtaining meaningful informed consent: preliminary results of a study to develop visual informed consent forms with children.' *Children's Geographies*, 14(1), 35-45.
- Sarti, A., Schalkers, I. & Dedding, C. (2015) "'I am not poor. Poor children live in Africa": Social identity and children's perspectives on growing up in contexts of poverty and deprivation in the Netherlands', *Children & Society*, 29(6), 535-545.
- Schor, J. B. (2004) *Born to buy*. New York: Scribner.
- Scott, J. (2000) 'Children as Respondents: the Challenge for Quantitative Methods', pp. 98-119, in: Christensen, P. & James, A. (eds.) *Research with Children: Perspectives and Practices*. London: Routledge.
- Simões, J. A., Ponte, C. & Jorge, A. (2013) 'Online experiences of socially disadvantaged children and young people in Portugal', *Communications: The European Journal of Communication Research*, 38(1), 85-106.
- Sletten, M. A. (2011) 'Limited Expectations? How 14-16-Year-Old Norwegians in Poor Families Look at Their Future', *Young*, 19(2), 181-218.
- Tolich, M. (2004) 'Internal Confidentiality: When Confidentiality Assures to Fail Relational Informants', *Qualitative Sociology*, 27(1), 101-106.
- Van Coillie, J. & Raedts, M. (2014) *Zijn digikids nog boekenbeesten? Onderzoek naar de leesattitude, het (digitale) leesgedrag en de vrijetijdsbesteding van Vlaamse jongeren tussen 9 en 12*. Amsterdam: Stichting Lezen.
- Van de Walle, T., Bradt, L. & Bouverne-De Bie, M. (2013) *Meer dan een technische uitdaging. Het in beeld brengen van maatschappelijke kwetsbaarheid in het JOP-onderzoek*. Ad hoc onderzoeksnota januari 2013. Gent: JOP. <te downloaden via http://www.jeugdonderzoekplatform.be/files/Adhoc_maatschappelijke_kwetsbaarheid_2013.pdf>
- Vandermeersch, H., Vos, S. & Scheerder, J. (2015) 'Who's joining the club? Participation of socially vulnerable children and adolescents in club-organised sports', *Sports, Education & Society*, 20(8), 941-958.
- Vandendriessche, J. B., Vandorpe, B. F., Vaeyens, R., Malina, R. M., Lefevre, J. et al. (2012) 'Variation in sport participation, fitness and motor coordination with socioeconomic status among Flemish children', *Pediatric exercise science*, 24(1), 113-128.

- Vandoninck, S. (2015) *Dealing with online risks: how to develop adequate coping strategies and preventive measures with a focus on vulnerable children*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling. Leuven: KU Leuven – Faculteit Sociale Wetenschappen – Onderzoekseenheid Instituut voor Mediastudies (IMS).
- Van Gils, J. & Willekens, T. (2010) *Belevingsonderzoek bij kinderen en jongeren die in armoede leven. Deel 2: De beleving van kinderen die leven in armoede in Vlaanderen*. Meise: Onderzoekscentrum Kind & Samenleving. <te downloaden via <http://k-s.be/medialibrary/purl/nl/9697165/Belevingsonderzoek%20bij%20kinderen%20in%20armoede.pdf>>
- Van Gorp, B. & Gourdin, G. (2015) *Weg van het stigma. Hoe kunnen we anders communiceren over kinderarmoede?* Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- VLOR (2013) *Advies over kinderen in armoede*. Brussel: Vlaamse Onderwijsraad <te downloaden via <http://www.netwerktegenarmoede.be/documents/Vlor-advies-over-kinderen-in-armoede.pdf>>
- Wiles, R., Crow, G., Heath, S. & Charles, V. (2008). 'The Management of Confidentiality and Anonymity in Social Research', *International Journal of Social Research Methodology*, 11(5), 417-428.

RELEVANTE OVERHEIDSINSTELLINGEN, ORGANISATIES, STEUNPUNTEN EN

ONDERZOEKSPLATFORMEN

Agentschap voor Onderwijsdiensten (AgODi) – leerlingenkenmerken

<http://www.ond.vlaanderen.be/wegwijs/agodi/cijfermateriaal/leerlingenkenmerken/>

De Ambrassade

<http://www.ambrassade.be>

EU Kids Online

<http://www.lse.ac.uk/media@lse/research/EUKidsOnline/Home.aspx>

Gelijke onderwijskansen

<http://www.ond.vlaanderen.be/gok/>

Jeugdonderzoekplatform – JOP

<http://www.jeugdonderzoekplatform.be/nl/contact>

Kinderarmoedefonds (Koning Boudewijnstichting)

<http://www.kinderarmoedefonds.be/>

Kinderrechtencommissariaat

<http://www.kinderrechtencommissariaat.be/>

Kind & Samenleving

<http://k-s.be/>

Koning Boudewijnstichting

<https://www.kbs-frb.be/nl>

Netwerk tegen armoede

<http://www.netwerktegenarmoede.be/>

StampMedia

<http://www.stampmedia.be/>

Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting

<http://www.armoedebestrijding.be/>

Uit de marge

<http://www.uitdemarge.be/>

Vlaams Armoedesteunpunt

<https://www.uantwerpen.be/nl/steunpunten/vlaams-armoedesteunpunt/>

NOTEN

ⁱ Omdat we hier op kinderen en jongeren focussen, laten we volwassenen buiten beschouwing, maar het spreekt voor zich dat ook volwassenen al consumerend betekenis verlenen aan hun individueel en sociaal bestaan.

ⁱⁱ In Vlaanderen is de term ‘concentratieschool’ meer gangbaar. Hoewel de term doorgaans gekoppeld wordt aan een hoge concentratie van leerlingen met een migratieachtergrond, kan men sensu lato ook van witte concentratiescholen spreken (Merckx, 2011).

ⁱⁱⁱ Zie ook het AdLit-rapport *Methodegids voor onderzoek bij kinderen en jongeren* voor bijkomende aanbevelingen terzake <http://www.adlit.be/rapporten>.